

ŞÊWAZA BERHEMÊN FEQÎYÊ TEYRAN

Feqîyê Teyran'ın Şiirlerinde Üslup

Style in Feqîyê Teyran's Poems

Perwiz CÎHANÎ¹

Kurte:

Feqîyê Teyran yek ji binêşedanerên edebîyata klasîka Kurdî ye. Ew li nav hemû klasîkên Kurdî da xudanê şêwaz û rêbazêke taybetî ye, ku wî û berhemên wî ji dîtir helbestkarên Kurd vedîqetîne. Ewî berewajî helbestkarên serdema xwe, helbestên xwe ne bi zimanê dîwanî, lê bi zimanê gelêrî nivîsîne. Rêbaz û şêwazên wî di vehûnandina helbestê da cudatir ji hemû helbestkarên Kurd yên klasîk e. Ew guhê xwe nade kêş û serwayê û wate û naverok û mebest û bîr û hizrên xwe ji kêş û serwayê ra nake gorî. Feqî hostayê qesîdeya Kurmancî ye. Di nav helbestên wî da 'xezel, mesnevî û dîtir qalibên helbesta klasîk li ber çavan nakevin. Ew di hemû helbestên xwe da mexlesa xwe bi kar dibe û di pişkeke zor di helbestan da dîroka nivîsîna wan û di hindekan da jî navê cîwarê xwe dinivîse. Mirov dikare bi rêka lêkolîna li ser helbestên wî gelek agahdarîyan li ser jîn, cîwar, serdem, dîroka jîyana wî dest xwe va biîne.

Di vê gotarê da em ê li ser şêwaza berhemên wî rawestin. Nasandina vê şêwazê ku ta niha ji layê hîçkesî va nehatîye destnîşankirinê, pir pêdivî ye. Me bi mêtoda lêkolînên pirtûkxaneyî, bi palpiştîya jêder û berhemên toreyî yên ku li ser şêwaznasîyê hatine nivîsînê, helbestên Feqî pîvane û taybetmendîyên ku Feqî di helbestên xwe da xebitandine, yek bi yek destnîşan kirine û bi palpiştîya helbestên wî bixwe şêwaza wî tesbît kirîye. Ev gotara ji destpêkekê, kurtemêjûya jîyana Feqî û bîst û du serenavan û encamekê pêk tê. Di her serenavekê da me ew taybetmendîyên ku dikarin karê Feqî ji karên dîtir helbestkarên serdema wî veqetînin yek bi yek destnîşan kirine û ji bo her serenavê weke gowa/şahid me çend malik ji helbestên wî anîne. Me bi arîkarîya naveroka helbestên wî bixwe binecî kirîye ku Feqî xudanê şêwazeke taybetî ye û şêwaza wî kar li ser helbestkarên li dû wî ra jî kirîye û çend kesan di nivîsîna helbestan da ji hindek rêbazên wî wec wergirtine.

Li dû van serenavan ra encam û jêderên ku me ji wan sîd vergirtine dihên.

Peyvên Sereke: Feqî, Şêwaz, Ziman, Serwa, Synonîm.

1 Xwendekarê Doktorayê, Zanîngeha Bingöl, Enstîtuya Zimanên Zindî, Beşa Ziman û Edeb - yata Kurdî, cihaniperwiz2020@gmail.com.

Özet

Feqîyê Teyran, klasik Kürt edebiyatının kurucularından biridir. Kendisini ve eserlerini zamanının diğer klasik şairlerinden ayıran tüm klasik Kürt şairleri arasında kendine özgü bir tarzı ve yöntemi vardır. Çağdaş şairlerin aksine, şiirlerini divan dilinde (eski Kürtçe kitapların yazıldığı sert dil) değil, halk diliyle yazdı. Şiir yazma yöntemi ve tarzı, diğer çağdaş şairlerden farklıdır. O kafiye ve azruz ölçüsüne bağlı kalmadı ve anlam, içerik, amaç ve düşüncelerini onlar için feda etmedi. Feqî kurmanci kaside ustasıdır. Şiirleri arasında gazel, mesnevi ve diğer klasik şiir türleri yoktur. Tüm şiirlerinde takma adını kullanır, şiirlerinin bir çoğunun tarihlerini yazdığı gibi bazılarında mekana da rastlamak mümkündür. Şiirlerini araştırarak, hayatını, yaşadığı yerleri, yaşam süresi ve tarihi hakkında pek çok bilgi edilebilir.

Bu yazıda şiir tarzı ele alınacaktır. Henüz kimse tarafından atıfta bulunulmamış olan bu tarzını tanımlamak çok önemlidir. Bu yazıda Feqî'nin şiirlerini taradık, şiirlerinde kullandığı özellikleri tek tek belirledik ve tarzını şiirleriyle ortaya çıkarmaya çalıştık. Bunu akademik araştırmalarla, kültürel eserlerle ve edebi eserlerde üslupla ilgili kaynaklarla yaptık. Bu makale bir giriş, Feqî'nin hayatının bir özeti ve yirmi iki başlık ve sonuçtan oluşmaktadır. Her başlıkta Feqî'nin eserlerini zamanının şairlerinin eserlerinden ayırabilecek özelliklerle sunduk ve her başlık için şiirlerinden bazı bölümler inceledik. Şiirlerinin içeriğinin yardımıyla Feqî'nin belirli bir stile sahip olduğunu ve tarzının ondan sonraki şairleri de etkilediğini ve şiir yazma yöntemlerinde ondan ilham aldığı sonucuna vardık.

Bu başlıklardan sonra ise yararlandığımız kaynaklar ve sonuç bölümü yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Feqî, Stil, Dil, Kafiye, Eşanlamlı.

Abstract

Feqîyê Teyran is one of the founders of classical Kurdish literature. He has his own style and method among all classical Kurdish poets, which distinguishes him and his works from other classical poets of his time. Unlike contemporary poets, he wrote his poems not in the diwan language (the hard language that the old Kurdish books were written) but in the folk speech. His method and style of writing poetry is distinct from that of other contemporary poets. He does not care about meter and rhyme, and does not sacrifice his meaning, text, purpose, and thought for the sake of meter and rhyme. He is the master of Kurdish eulogy. Among his poems, gazelle, masnavi and other forms of classical poetry do not exist. In all of his poems he uses his pseudonym, and in many of his poems he writes the dates of the poems, and in some he writes the place. Through researching his poetry, one can gain a lot of information about his life, place of residence, and the period and history of his life.

In this article we are going to focus on the style of his works. It is very important to identify this style that has not yet been referred by anyone. In this article we scanned Feqî's poems, identified the features he used in his poems one by one and determined his style by the way of his poems. We did this with academic researches, with cultural works and sources written about style in literary works. This article consists of an introduction, a summary of Feqî's life, and twenty two titles and the result. In each title we have given features that can distinguish Feqî's works from the works of the poets of his time, and we analyzed some verses from his poems for each title. With the help of the content of his poems, we have made it evident that Feqî has a particular style, and that his style has also influenced the poets after him, and that some people have been inspired from some of his methods in writing the poems.

Following these titles are the results and sources we have benefited from.

Keywords: Feqî, Style, Language, Rhyme, Synonym.

Destpêk

Her helbestkar yan nivîskar û hunermendek di nivîsîn û afirandina berhemên xwe da xwedanê hindêk rê û rêçikên taybetî ne, ku berhemên wan ji yên dîtir afirînkaran vediqetîne. Ji vê taybetmendiyê ra sîtil (stil) yan sebke dibêjin,² ku di Kurdî da peyva şêwaz ji bo wê mebestê hatîye helbijartinê.³ Ji bo nasîna şêwaza her afirînkarekî/ê lêkolîna li ser berhemên wî/ê bixwe têrê dike. Ji bo nimûne eger mirov berhemên helbestkarekî/ê li bara ziman, cuwankariyên toreyî, teşe/qalib, kêş, serwa, paşserwa û çawanîya dariştina malikan û bîr û hizrên wî da bide jêr hûrbîna lêkolînê, mirov dê bikaribe şêwaza wî/ê destnîşan bike.

Pêdivî ye pêş da em bizanin kanê di jêderan da şêwaz yan sebke çawa hatîye şirovekirinê, da ku gorekî rêbaza wan, helbestên Feqî hilsengînin.

“Sebke di zimanê ‘Erebî da wate bihujandin/helandina zêr û zîvan û rijandina wan (di amanekê da bo qalib û şikilgirtinê).⁴ Ji parçeyek zîvê bihuştî/helyayî ra jî “Sebîke”⁵ dibêjin. Lê torevanên vê serdemê mecazen peyva sebke bi wateya şêweyeke taybetî ji helbest yan pexşanê bi kar dibin û hemma ewê bi wateya “stîl” a ewropîyan dixebitînin.”⁶

2 Muhemed Teqî, Behar, *Sebkeşonasî*, Cild Evvel, Intişarat-ê Emîr Kebîr, Çap-ê Çeharom, Sal 2535 Şahenşahî/1976 Z. - ‘Hesen-ê Enverî, *Ferheng-ê Bozorg-ê Soxen*, çap-ê Dovum, Tehran 1382 hş r. 4016

3 Hejar Mukriyanî, *Ferhengî Kurdî –Farsî Henbaneborîne*, Intişarat-ê Sirûş, Tehran, 1369, hş. r. 501 - ‘Ebdullah Ibrahimî, *Ferhengî Farsî- Kurdî Kawe*, Dezgay Aras, Hewlêr 2012, r. 913.

4 Peyvên di nava cotkewanan da ji layê me va hatine nivîsinê.

5 Balkêşî: Xanî jî di Mem û Zînê da peyva “Sebîke” yê bi wateya terz û islûbê bi kar dibe: “Neqqaşê sehîfeyê ‘hikayet, Neqqadê sebîkeyê riwayet, Go padişehk zemanê sabîq, Rabû di ‘hukûmeta xwe faîq” *Şiroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*, P. Cîhanî, Nûbihar, Çapa Duyem İstanbul, 2013 r. 232.

6 Muhemed Teqî, h.b. r. cîm

“Sebk:...Taybetmendîyên berhemên toreyî, hunerî li bara şeweya ragehandinê, şeweya afirandinê, naverok û teşe û yên weke wan ku berhemekê ji dîtir berheman vediqetînen”⁷

“Bi giştî mirov dikare bêje ku sebk (şewaz) yekîtîyek e ku di berhemên kesekî/ê da xuya dike. Ruhek yan jî taybetmendîyek, yan jî hindek taybetmendîyên hevpar û dubarebûyî di berhemên kesekî/ê da ye. Bi gotineke dî ev yekîtîya ji dubarebûna hindek faktor û taybetmendîyan di berhemên kesekî/ê hildikele û bala xwandevevanên hûrbîn û binkol li ser xwe da radikêşe. Dibe ku hindek ji van faktor û taybetmendîyên şewazsaz eşkere û dîyar bin, lê pişka gelek ji wan veşartî û sergirtin e.”⁸

Dema ku mirov li ser berhemên Feqîyê Teyran li vê bareyê da lêkolînê dike, mirov dibîne ku gelek taybetmendîyên berhemên Feqî hene ku şewaza wî ji ya dîtir klasîkên Kurd cuda dike.

Şewaznasî mijareke pir giring û şaxeyeke toreyê ye, ku muxabin di toreyê Kurmancî da kêma kes li ser wê xebitiye. Lewra em vê xebatê weke destpêka şewaznasîya berhemên klasîkên Kurmancî dizanin û ew di vê bareyê da pirr giring e. Nebûna karên li ser vê mijarê û valabûna meydanê bû heger ku em vê mijarê helbijirên. Me ji bo encamdana vî karî ji rewîşa/mêtoda lêkolînê pirtûkxaneyî wec wergirtiye û di pileya yekem da helbestên Feqî bixwe ji me ra bûne palpişt û ji bo tesbîtîkirina bîr û boçûnên xwe me serî li jêderên şewaznasî û berhemên têkildar dane. Sînore mijara me şewaznasî ye û tenê me berhemên Feqî li vê bareyê da dane ber hûrbûna lêkolînê. Lê me pêdivî dît ku piştî destpêkê, awirekî bidin mêjûya jîyana Feqî jî ku têkildarî mijarê ye. Li dû ra me dest bi karê binêşeyî kir ku ji bîst û du serenavan pêk tê. Di her serenavekê da mijarek dikeve ber lêkolînê ku di heryekê da cudatîya berhemên Feqî ji dîtir helbestkarên serdema wî û taybetmendîyên helbestên Feqî tîndarîstîkirinê. Li dawiyê da encam û jêder cî digirin.

Feqîyê Teyran û Şewaza wî

Feqîyê Teyran yek ji danerên xîmê wêjeya kurdî ya klasîk tîndarîstîkirinê. Her gava ku mirov li ser wêjeya kurdî ya klasîk difikire, çend nav berî navên dî xwe di serê mirovî da cî dikin; ‘Elîyê ‘Herîrî (ss. 15?), Melayê Cizîrî, (ss.16.),⁹ Feqîyê Teyran (ve.1041ê, hq./1631ê, z.) Xanî (1650/1-1707 z.) ...

Her kesê ku xwe di gel wêje û toreyê mandî bike, dê bizanibe ku helbest û bi giştî berhemên her nivîskar û helbestkarekî neynûka jîyan, têhizrîn û çawanîya

7 ‘Hesen-ê Enverî, h.b. r. 4016

8 Sirûs, Şemîsa, *Kulîyat-ê Sebkşonasi*, Intişarat-ê Firdews, Çapê Dovum, sal 1373 hş. Tehran, rr. 13-14

9 Dîroka ji dayîkbûn û wefata Melayê Cizîrî û ‘Elîyê ‘Herîrî bi vebirî dîyar nîne. Ew dîrokên ku ji bo wana hatine terîşandinê, ne cîhê bawerîyê ne û texmînî ne.

rûhî û rewanî û cîhanbînî ya wî/ê ninvîskar û yan helbeskarî/ê ye. Lê ew neynûka li bal gelek kesan ne neynûkeka zelal û ronahî, belkû xodîkeka pêlavî û neronî ye û mirov bi zor û zehmetan dikare wecê ji wê neynûkê vergire. Lê neynûka helbestên Feqî neynûkeka ronahî û zelal e. Neynûkeka wisan e, ku mirov dikare di wê da gelek agahdarîyên giring li ser jîyana xudanê wan dest va biîne. Belê dema ku mirov helbestên Feqî dixwîne, mirov rastî gelek taybetmendîyan tê. Taybetmendîyên ku li bal kêma helbestkarekî Kurd yê klasîk li ber çavan dikevin. Mirov dikare wan taybetmendîyên berhemên Feqî weke şêwaza karê Feqî bide nasandinê.

Bi pêka van taybetmendîyana pê navê ku em ji bo serdema jîyan û nasandina Feqî serî li pirtûkên mêjûya wêjeya kurdî yan ew pirtûkên ku li ser jîyan û berhemên klasîkên kurd hatine nivîsînê bidin, ku mixabin pirr in ji agahdarîyên nerast û nedurust. Bo nimûn Emîn Zekî Beg ewî weke xelkê Makoyê dide nasandinê û Elaedîn Secadî jî li pirtûka Mêjûyê Edebî Kurdî da ewê şaşîyê dubare dike.¹⁰ Mela Mehmûdê Bazîdî û Aleksander Jaba mêjûya jîyana wî bi şaşî weha dinivîsin: (707-775/1307-1375)¹¹ û 'Ebdurreqîb Yûsif wîya xelkê Teyranê dide nasandinê.¹²

Lê Feqî li wê bareyê da zehmeta me kêma kirîye. Em dikarin gelek agahdarîyên pêdivî li ser dîrokda jîyana wî, cîhê jînê û nav û nasnavê wî her ji helbestên wî bixwe vergirin. Niha ji bo binecîkirina vê engaştê em ê helbestên wî hikolin û bibînin kanê ew taybetmendîyên ku Feqî ji dîtir helbestkarên Kurd yên klasîk cuda dike çi ne?

1. Zimanê Sade û Sakar

Zimanê Feqî sade û sakar e, ku pirr nêzîkî zimanê axiftina rojaneya gelêrî ye. Gava em helbestên Feqî di gel helbestên helbestkarên serdema wî didin ber hev, em dibînin ku Feqî berewajî wan ne bi zimanê dîwanî yê giran, lê bi zimanê gelêrî yê sade helbestên xwe vehûnandine. Ev gotina me nayê bi wê wateyê ku Feqî ji peyvên zimanên bîhanî yên weke 'Erebî û Farsî wê wernegirtîye. Erê ew jî gelek peyvên Farsî û 'Erebî bi kar dibe, lê ew cure peyvên ku ew bi kar dibe, di jîyana rojaneya gel da têne xebitandinê, yan jî peyvên ayîni ne.

Em ê li vir çend nimûneyan ji helbestên wî biînin, da ku sade û sakarîya helbestên wî ji bo me rojin bibe:

*“Hêstirim barîn ji xwînê, sotim ez derdê evînê
Kes ji min naket yeqînê, ay dilê min ay dilo
Da’x û kovan bê hisab in, mi’hnet û êş û ‘ezab in
‘Xem ji qelbê min ve nabin, ay dilê min ay dilo”¹³*

10 Omer Farûqî, “Feqîyê Teyran“, *Weşanên Sellahedinê Eyyûbî, Kovara Sirwe*, hejmar 8, Ûrmîye, Sala 1365 hş. r.40. – ‘Izzedîn Mustefa Resûl, *Jîyan û Berhemî Şa’îran: Feqê Teyran, ‘Elî Berdeşanî, Bextiyar Zîwer*, Bexda 1980, r. 476

11 Omer Farûqî, h.b. r. 41

12 Abdurraqîb Yûsif, *Şairên Klasîkên Kurd*, ji Weşanên Jîna Nû, Uppsala 1988, r. 29.

13 Se’îd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran*, Çapa Sipîrêzê, Duhok, sal 2005, r. 129

*Rojekê selkan ku tîne, xatûnek jor da dibîne
Bi dil û can di'hebîne, ketiye benda mu'ebetê
Mu'ebetê kiç muhtela kir, sirr li carîyan eşkera kir
Lawekî qelbêm cuda kir, min ji 'eşqan xew ne tê¹⁴*

*Bilbil dîsa xeber da, qîsmet cara ewul bû
'Aşiq bûme li werda, me'sûqa min sorgul bû
Dikêşim jan û derda, lew min birîn di kul bû¹⁵*

Sade û sakarbûna berhemên wî bûne heger ku li dû wî ra gelek kesên xwenda û nexwenda helbestên wî li ber kirine û di gelek cîyan da jî berhemên wî bi dilê xwe û bi pêka zanîna xwe destkarî kirine. Evê tiradîsyona liberkirina helbestên Feqî we lê kirîye ku pişkeke zor ji berhemên wî ji edebîyata nivîskî derbasî edebîyata gelêrî bibin. Em niha dibînin ku hema zêde ji nivê helbestên wî têkelî edebiyata folklorîk bûne. Beytên Zembîlfiros, Şêxê Sen'an, beyta Dilî û Ey avê av, û çend helbestên wî yên di gowayên vê engaşa me ne.¹⁶

2. Bikarbirina Kêşa Kîteyî

Feqî di gelek helbestên xwe da li cîhê kêşa 'erûzî ji kêşa xomalî ya kîteyî wecê werdigire. Ew heylo guhê xwe nade yeksaniya hejmara kîteyan di yekîneyên helbestên xwe da jî. Wate hejmara kîteyên hindê ji yekîneyên helbestên wî yên kîteyî jî hindî hevdu nînin. Lêre da em dê çend bendan ji helbestanê ya Mela û Feqî biînin. Di vê helbestanê da Feqî ji kêşa kîteyî wecê werdigire.¹⁷ Ya balkêş ew e ku Mela jî bi heman wê kêşê bersiva wî dide.

Feqî: *Silava min heqîrî, sedefek divê ku têken
Îroke li Cizîrê, 'heq e ku li Melê ken
Hilak ji derba tîrê, çi derman heye lê ken*

Mela: *Selamên milyaketan, bê'hed û bê'hisêb in
Şubhetî avê şetan, ji Mela li Mîm û 'Hê bin
Hilakên ji ze'hmetan, derman ji lam û bê bin¹⁸*

14 *Mecme'a 'Xezeliyatêd Şu'erayêd Kurmancan*, "Qewlê Zenbîlfiros", Guftiyê Feqîyê Teyran, Arşîva A. Jaba r. 60.

15 Se'îd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran*, Weşanên Lîs, Dîyarbekir, r. 102

16 Ordîxanê Celîl- Celîlê Celîl, *Zargotîna Kurda II*, Çapa Sêyem Amed 2013, "Feqîyê Teyran û av": Herê avê herê avê, Kê ra dikî vê t' uabê, r.76. – "Feqîyê Teyran û Evîntî": Ha hûn werin, lêzim werin, Cîran û xelqê hêcatê, r. 82. "Feqîyê Teyran û Şîretê dilî": Dilo rabe ji vê lewmê, tu li nefesê bike t'ehmê, r. 86. (dî van nimûneyana û gelekên dî da em dibînin ku helbestên Feqî ji layê kesên ku ew li ber kirine hatine destkarîkirinê û berhemên wî yên nivîskî kirine nav berhemên folklorîk da.)

17 Balkêşî: Mirov dikare van cure helbestana bi arîkariya "zihaf" û "imale" yan bi kêşa 'erûzî jî bikişîne.

18 'Ebdurehman Şerefkendî, Hejar, *Dîwana Melayê Cizîrî*, Intişarat-ê Sirûş, Tehran 1361, r. 574

Em dibînin ku hejmara kîteyên nîvmisre'ên helbesta Feqî heft lib in, lê di nîvmisre'a duyem ya malika yekem da dibin heşt kîteyan. Di helbesta Mela da jî hejmara nîvmisre'an heft lib in, lê di nîvmisre'a duyem ya malika duyem da ew hejmar dibin heşt liban.

3. Işkandina Kêşa 'Erûzî û Kêm û Zêdekirina Tefîleyan

Feqî di hindek helbestên xwe da ku bi kêşa 'erûzî nivîsîye, kêşê dişkêne û ewê nêzikî kêşa kîteyî dike. Ew jî di wan cîyan da ye, ku naxwaze wateyê gorîyî kêşê bike. Bo nimûne gava em li helbesta "Şêxê Sen'an" dinêrin, em dibînin ku ew helbest li ser kêşa 'erûzê û be'hra Receza Musemmena Salim hatîye dananê:

*Şêxek hebû cara ewwil, nûra Xwedê hîlbû di dil
Sed gumreh û zal û muzil, bi dest dihatin tewbetê
Şêxek hebû sen'anîyan, serdarê pansed sofiyan
Çûbû meqamê ewlîyan, daim di zîkr û ta'etê¹⁹*

-- u - /- -u - /- - u - /- -u - :

(Mustefîlun, Mustefîlun, Mustefîlun, Mustefîlun)

Lê heman di wê çîrokehelbestê da em rastî çendîn malikên helbestê tîn ku kêşa wan hatîye îşkandinê:

*Tê bi lez şibhetî bayê, li feresê çeng ji hewayê
Di menzila sanî gehayê, roj di pêş rekbê ketê²⁰*

Em dibînin ku di vê malikê da kêş hatîye îşkandinê û hejmara tefîleyan kêm û zêde bûne.

Mirov li dîtir berhemên wî da jî rastî vê îşkandina kêşê tê. Di çîrokehelbesta Bersîsê 'Abid da jî nimûneyên îşkandina kêşê hene. Çîrokehelbesta Bersîsê 'Abid jî wekî ya Şêxê Sen'an di behra Recezê da hatîye dananê:

*Xizmeta sultan û mîran, sen'eta dana û jîran
Hûn mekin bê şêx û pîran, guh bidin vê şîretê
Îzhar bikim be'hsê di 'am, Bersîs ricalek bû di Şam
Ta'et dikir daim mudam, zer bû ji xewf û heybetê²¹*

Lê em dibînin ku di çendîn malikan da kêş hatîye îşkandinê:

*Dujminan insaf çunîne, te divê dunya şîrîn e
Secde bo zatê me bîne, da bikem şefa'etê
Ew 'abidê bêdewlet e, navê ji dunyayê ret e
Vê xeberê bawer ket e, secde dibit ji zerûretê²²*

19 Se'îd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran*, Weşanên Sipîrêz, Duhok, 2005, r. 323

20 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 440.

21 Se'îd Dêreşî, h.b. rr. 262-263.

22 Se'îd Dêreşî, h.b. rr.308-309

Wekî ku tê xûyanê di van du malikan da kêş aloz e. Di malika yekem da di nîvmisre'a dawîyê da tefîleyek kême e. Di malika duyem da jî di nîvmisre'a dawîyê da tefîleyek zêde ye.

4. Işkandina Serwa/qaffiyeyê

Di pişkeke zor di helbestên Feqî da em rastî newekhevîya serwayê tî. Yan serwa nivîşkan û xewîşdar e, yan jî di pişka zora çîrokehelbestên xwe da ji serwaya Ekfai (ءكفاء) wecê werdigire. Serwaya Ekfai ew serwaya ye, ku peyvên serwayê di rênivîsa 'Erebî da di nivîsînê da wekî hev, lê di rabêj wate telefuzê da newekî hev bin.²³ Wekî peyvên قسمتى و حضرتى ku mirov dikare wana hem hezretê û qismetê û hem jî hezretî û qismetî bixwîne. Ekfai di wateya ferhengî da yanê narêk. Nimûne di vê barê da gelek in, em dê çend malikan ji beyta "Ey avê av" biînim:

*Ey avê avê avê av, ma tu bi 'eşq û mu'betî*²⁴
Mewc û pêlan davêy belav, bê sekne û bê ra'hetî
Bê ra'het û bê sekneyî, yan 'aşîqê baxoy xwe yî
Yan şubhetî qelbê me yî, ji 'eşqa kê natebitî
Ji 'eşqa kê her têt û têt, heta kengê her bêy û bêy
*Bo min bêje 'heyranê kêy, da ez bizanim qissetê*²⁵

Em dibînin ku Feqî peyvên: mu'hbetî, ra'hetî, di gel peyva qisetê û peyva natebitî, digel ra'hetî kirîye serwa. Nimûneyên weha di seranserî helbestên wî da li ber çavan dikevin.

5. Bikarbirina yek Serwayê (Serwaya "Etê/Etî") di Çend Çîrokehelbest û Qesîdeyan da

Feqî di her sê çîrokehelbestên: "Şêxê Sen'an", "Bersîsê 'Abid", "Zembîlfiroş" û Beytên "Ey avê av", "Îro werin lêzîm werin" "Bi çar kerîman dîn mu'hkemîn" û "Di xewîna xwe" da, ji yek serwayê wate serwaya "etê/etî" wecê werdigre û di wan da gelek caran serwaya Ekfayê bi kar dibe. Li dû lêkolîn û hûrhejmarîyê ra em giheştin wê encamê, ku hejmara malikên berhemên Feqî yên ku ta niha giheştine destên me û bi navê wî hatine nasandinê (Helbestên Beyta Didimê²⁶

23 Şemseddîn Muhemed Ibnî Qeys-Elrazî, *Elmu'cem Fî Me'ayirî Eş'aril-'Ecem*, Beyrût, 1909, rr. 253-254- <https://www.almaany.com/fa/dict/ar-fa/%D8%A5%D9%83%D9%92%D9%81%D9%8E%D8%A7%D8%A1/>

24 Bnr. pêvka hejmar 1.

25 Se'îd Dêreşî, h.b. rr. 63-64

26 Di vê beyta Dimdimê da şewaz û devok ne yên Feqî ne. Beyt piir lawaz e. Kesê ku ev beyta nivîsîye navê xwe diîne û dibêje: Navê min Ebdal e û ez xelkê Bohtanê me. Ew dibêje gava ku bavê min ev serpehatîya kela Dimdimê û mîrxasiya Ebdal Xanê Mukrî bihişt, navê Ebdal "mîrxasekî Kela Didimê" li min kir: "Bohtan ev nav gerande, babim bihişt hebande, îna li min nihande, bi vî navî ez jî xwande." Di dawîya Beytê da jî weha dibêje: "Wan hemî rûsipî

û Elleh Sehergaha Ezel²⁷ jê der) digehene 997 liban. Ji vê hejmarê 721 malik bi serwaya “etê/etî” hatine dariştinê. Yanê ji hemû berhemên Feqî tenê 276 malik dimînin ku bi serwayên di hatine vehûnandinê. Ji van 276 malikan 113 malik ew helbest in yên ku Se’îd Dêreş ji wan bi guman e û li jêr pişka “Helbestên Destvedayî û Bênasnav” da kom kirîye.²⁸

Bikarbirina yek serwayê di vê radeyê da berfirehbûna meydana peyvên li bal Feqî nîşan dide.

6. Helbestên Wî Muqefî ne

Pişka zor ji metle’ a helbestên wî muqefî ne. Bi gumaneka hêzdar ew helbestên ku metle’ a wan ne muqefî bin, ne yên Feqî ne, yan jî ji layê mustensixan va hatine destkarîkirinê û xerab bûne. Çend mînak ji helbestên wî yên muqefî:

Guhdêre nutqa aşiqî, da ez bixûnim vê xetê
‘Hemd û senaya xaliqî, sub’han ji şahê qudretê’²⁹

Guh bidine pîrê deftera, da ez bixwînim vê xetê
Meizin bibî Baxo (bi) me ra, li cindîyê di xizmetê’³⁰

Serwa di van helbestên musece’ û muqefî da bi curekî taybetî hatiye. Di malika destpêkê da serwaya nîvmisre’ a yekem di gel ya sêyem û serwaya nîvmisre’ a duyem di gel ya çarem li hev hatine. Bi gotineke di nîvmisre’ên kit digel hev û nîvmisre’ên cot jî di gel hev hevserwa ne. Di malikên ku li dû ra tîrê sê misre’ên pêşîn bi yek serwayê û misre’ a çarem jî bi serwaya dervayî ku serwaya qesîdeyê ye, hatine nivîsînê. Ji bilî çend qesîdeyên kurt û Beyta Zembîlfiroşî - ku ew jî bi dîtian me ji layê mustensixan va hatiye destkarîkirinê- destpêka hemû helbestên Feqî yên çar misre’î bi vê şeweyê hatine dananê. Mirov dikare şemaya wan helbestana weha nîşan bide:

bin, Muqîm li nik Nebî bin, Di cinneta baqî bin, Mehderçiyê me û Feqî bin. Di paşî van qisan ra, Ji Nebî û ewlîyan ra, Ji Mîm û Hê û Xan ra, Fatihe ji ru’ hê wan ra.“ Deştîvîsa arşîva jaba. Bnr. pêvekên hejmar 3-4.

Ew kesê ku ev beyta danaye dibêje: kesên ku di wî şerrî da şehîd bûn, ew bibin mehderçiyê me û Feqî. Yanê ew Feqî bixwe nîne. Dîsan nabêje fatihe ji ruhê me ra, dibêje fatihe ji ruhê wan ra. Ev kesa ne Feqîyê Teyran e, lê dibê ku şagirdê Feqî be û Fatihe ji Mîm û ‘Hê ra xwastibe.

27 Helbesta “Allah Sehergaha Ezel” jî ne ya Feqî ye. Ew helbesteke pir lawaz, serwayên wê tevî hev û aloz û narêk e. Ew ya kesekî ye bi navê Madi’ h, lewra ew jî weke Feqî nasnavê xwe kirîye “Mîm û ‘Hê” Ev “Mîm û ‘Hê” ya amaje ye bo navê wî, ku Madi’ h e û weha di dawîya helbestê da hatiye; “ Madi’ h bes e ji vê gotinê, Tu deştan bernadey ji dinê, Her bêje hetta mirinê, Guh nadinê qet kes çu car.” Se’îd Dêreşî, h.b. r. 126-127

28 Se’îd Dêreşî, h.b. rr. 225-258 (Hejmara van helbestana 10 sernav in, ku ji wan tenê helbesteke 5 malikî bi serwaya “etê” hatiye. Ew helbest hemû jî lawaz û bi guman in, renga ne yên Feqî bin.

29 Se’îd Dêreşî, h.b. r 313

30 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 262

A B

A B

C.....C

C.....B

7. Işkandina Ergatîvê û Liberçavnegirtina Wê

Feqî hindek caran rêzimanê jî dişkêne û ergatîvê raçav nake. Bo nimûne ew di helbesta xwe ya “Ey avê av” da weha ergatîvê dişkêne:

*Tu ji emrê kê her têt bi bez, sewdaserî şubhetî ez*³¹

Ji kê ra dikî çûna bi lez, vê serqutan û xizmetê

Yan jî di çîrokehelbesta Şêxê Sen’an da jî zar keça Gurcî weha dibêje:

Ne ji lawekî babet ez î, nayêt li te tirhê rezî

*Taqet nihîn sêvan bigezî, bi ew femê ji kar ketî*³²

Di van herdu malikana da Feqî li cîhê cînavka “min” cînavka “ez” ê bi kar biriyê û ergatîv işkandîye.

8. Kêmbûna Cuwankariyên Toreyî

Cuwankarî jî bilî wekandinê di helbestên wî da pirr kêr li ber çavan dikevin.

Feqî di hizra xemilandina helbestên xwe da nîne. Ew bîr û hizr û gotinên xwe rasterast û bê çîrr û çep û sade radigehîne û bi peyvên naleyze û tenê dixwaze ya dilê xwe rasterast bêje. Evê hindê we li helbestên wî kirine ku herkes jî helbestên wî têdigîje:

Law bi wê lêpê nizanî, bê fikir ew çûya banî

*Derge dada dergevanî, çi bela bû law ketê...*³³

Nimûne di vê bareyê da gelek in, lê eva kevçiyek jî girarê, mistek jî xirarê û tasek jî kewarê bû.

9. Hebûna Vokatîva (nida, gazîkirin) Nêrza û Mêzaya Kurmancî di Helbestên Wî da

Feqî di helbestên xwe da bi hostatî jî vokatîva kurmancî ya nêrza û mêza û ya pirrjimar wecê werdigire. Ev bikarbirina vokatîvê dibe arîkar da ku mirov ji wan şaşiyên ku jî layê mustensixan va ketine nav helbestên Feqî agahdar bibe û rastî û nerastîyan jî hevdu veqetîne. Ew dema ku bi dilê xwe ra diaxive, jî vokatîva nêrza wecê werdigire, lewra ku dil di kurmancî da navdêrekî nêrza ye. Vêca

31 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 65

32 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 397.

33 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 206

Feqî gazî dilê xwe dike, dilo rabe. Yan ay dilê min ay dilo. Ew dema ku bi avê ra diaxive, ji vokatîva mêza wecê verdigre. Lewra ku av di kurmancî da navdêreka mêza ye. Yan dema ku digel girseyê, digel civakê diaxive ji vokatîva pirrjimar “ino” yê wecê werdigire.

Nimûne ji bo vokatîva nêrza:

Dilo rabe, dilo rabe, veke çavan ku êvar e

*Nezano bes di xew da be, bi newmê ra mebe yar e*³⁴

Dil ji min naket xeyalan, bûme perwana şemalan

*Bîrîya ‘husn û cemalan, ay dilê min ay dilo*³⁵

Nimûne ji bo vokatîva mêza:

Ey dilberê, ey dilberê, wey nazikê dêm qemerê

*Qamet ji mom û fenerê, wêran ez im, malim xerab*³⁶

Ey avê, avê, avê av, ma tu bi ‘eşq û mu’hbetî

*Mewc û pêlan davêy belav, bê sekne û bê ra’hetî*³⁷

Nimûne ji bo vokatîva pirrjimar:

Ew mîr kerîm e, satir e, xweş ‘hakim e di barê xwe da

Xelqîno ne dûr e ‘hazir e, ew wa’hid e û bê ibtida

*Her çî biket ew qadir e, ew xaliqê bê bab û da*³⁸

Dinê xelqîno bi kê maye, belê qenc e û mezra ye

*Ji xêran ra Xweda daye, xebatkar bin ku ev car e*³⁹

34 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 157

35 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 128

36 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 229

37 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 63 –

* Balkêşî: Di gelek nusxeyên destnivîs û çapkirî da jî qesîdeya Feqî ya avê weke: “ey av û av û av û av” hatîye. Lê di çend destnivîsan da jî weke “Ey avê avê avê av” hatîye. Dema ku mirov li van herdu celebên newekî hev dinêrre, du mijar arîkariya mirovî dikin, ku mirov celebra raşt ji ya neraşt vavartîne. Ew jî yek vokatîva kurmancî ye, ya di jî şêweya bikarbirina vokatîvê ye di kurmancî da. Weke çawa li jorê jî hatîye, av di kurmancî da navdêreke mêza ye. Li ber wê hindê em dikarin bêjin ku di pileya yekem da “ey avê” duruşt e, lewra ku Feqî digel avê diaxive û gazî avê dike û dibêjê: hey avê. Di pileya duyem da, em hemû dizanin gava em Kurd gazî yekê/î bikin em navê wî/ê bi çend caran li dû hev ra diînin bêy ku em pêveka “û” bikin nîveka wî navê dupatebûyî da. Em gazî dikin: Gulê...Gulê... Gulê... kes gazî nake: Gul û Gul û Gul...Bi vê ronkirinê em dikarin binecî bikin ku: “Ey avê avê avê av” duruştir û Kurditir e ta ku “Ey av û av û av û av” Tiştê ku bûye hegera vê şaşiyê rênivîsa Kurdî-’Erebî ye, ku gelek caran bêy bizvîn (‘hereke) dihête nivîsîn. Wate ser, ber û jêr li ser û binê tîpan nahête dananê. Ew kesê ku cara yekem ev şaşiya kirîye, haya wî ji kêşa helbestê hebûye, lê haya wî ji vokatîva kurmancî nebûye. Ewî “Ey avê avê avê av”, weke: “Ey av av av av”, dîtîye û xwandîye û pê hesiyaye ku wisan kêşa helbestê xerab dike, li ber wê hindê xwaştîye kêşê serraşt bike û “û” yek kirîye nîveka peyvan û kêş serraşt kirîye, lê wate xerab kirîye. Yanê xweştîye birûyê helbestê bitivtîvîne, lê çavên wê deranîye. Ji bo nimûneya destxeta ku ev helbest weke: “ey avê avê avê av” hatîye, binêrrin pêveka hejmar 1. di dawîya vê gotarê da.

38 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 115

39 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 171

*Xelqîno li şêx loman nekin, ev reng perî zulfan⁴⁰ vekin
 Dê 'aşiqan dîwane kin, ji teb'ê me'şûqan ve tê⁴¹
 Xelqîno binêrr qoce⁴² çi kir, ew cahila cuwan bikir
 Kû mubtela 'eşqa xu kir, te'lîm didê şehadetê⁴³*

10. Hebûna Tesdîrê bi Radeyeka Zor di Helbestên Feqî da

Feqî di gelek helbestên xwe da ji hunera “Tesdîr” ê wecê verdigire.

“Tesdîr تصدير xudanên çendîn cur û celebana e, ku yek ji wan “Reddul'ecuz'elessedir - رد العجز على الصدر” e. Reddul'ecuz'elessedir hunereke cuwankariyê ye ku helbestkar peyva dawîya malikekê di malika li dû wê ra diîne.⁴⁴ Radeya bikarbirina “Tesdîr” ê di helbestên Feqî da gelek in. Evê wecgirtinê wisan li helbestên wî kirine, ku mirov dikare bêje, yek ji serekîtirîn nîşane û pênasaka helbestên wî “Tesdîr” e.

Nimûne ji bo vê mijarê di helbestên Feqî da pîrr in, em dê çend malikan ji destpêka çîroka Şêxê Sen'an û çend malikan jî ji helbesta “Ey avê” biînin:

*Guhdêre nutqa 'aşiqî, da ez bixûnim vê xetê
 'Hemd û senaya xaliqî, **sub'han** ji şahê qudretê
Sub'han ji şahê zulcelal, fikrîme neqşê bêzewal
 'Hal bê mecaz nayête bal, **kamil** dibit bi ulfetê
 Ew dê bi wê **kamil** bitin, derwêş ku sa'hibdil bitin
 Dê nûr ji nûrê hil bitin, ji meş'ela nubuwetê...⁴⁵*

Herwekî tê xûyanê, Feqî di dawîya malika yekem da peyva “sub'han” bi kar birîye. Ew heman wê peyvê di malika duyem da jî dixebitîne. Di dawîya malika duyem da peyva kamil bi kar dibe. Dîsan ewê peyvê di malika sêyem da dixebitîne. Ev hunera hema hema di hemû helbestên wî da li ber çavan dikevin. Nimûneyek ji beyta: “Ey avê av”

*Ze'hmetber î mihnetkeş î, tu nazik î, teb'etxweş î
 Bêruh li erdê ra dimeşî, **bêdest û pê** tu ji kî ve tê
Bêdest û pê bê çeng û per, ew pêl û mewc û fetl û gerr*

40 Di dîwana Feqî ya ku Se'îd Dêreşî li ser xebitîye li cihê peyva zulfan da xal hatiye, lê di perawêza wê da zulfan hatiye, ku watedartir e. Lewra me peyva zulfan helbijart.

41 Se'îd Dêreşî, h.b. rr.371-372

42 Qoce peyveke turkî/azerî ye, bi wateya pîr û temendar. Bi dîtina min ev peyva ku di turkî da weke qoca/xoca/hoca tê bi kar birinê, her ev peyva ye û ew hemû jî ji peyva Farsî ya Xwace hatine vergirtinê. Qocaman bi wateya mezin jî her jî vê peyvê hatiye.

43 Se'îd Dêreşî, h.b. rr.442-443

44 'Elî Ekber, Dêhxuda, *Lu'xetname*, Reddul'ecuz'elessedir- Şemseddîn Muhemed Ibni Qeys-Elrazî, *Elmu'cem Fî Me'ayiri Eş'aril-'Ecem*, Beyrût, 1909, rr. 310-311- Kemaleddîn Huseyn-ê Va'iz-ê Kaşefî-yê, Sebiziwarî, *Bedayi'ul-Efkar Fî Senayi'ul-Eş'ar*, Tehran 1369, hş. r.246

45 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 362

Peyda dibin ji te kerr û ferr, nakî beyan vê 'illetê
Vê 'illetê beyan bike, bes vê sire pinhan bike
*Carek li min 'eyan bike, **da seh bikîn** 'hikayetê*
Da seh bikim vê meselê, cuziek ji be'hsa ewwelê
*Binyadibûna menzelê, dewran û çerxa **xîvetê***
Xîveta 'alem di navê, ji bereketa feyz û gulavê
*Min temenna kir ji avê, ji me'nîya heqîqetê*⁴⁶

Hunera Tesdîrê karê liberkirina helbestan asan dike. Bi dîtina me, Feqî bi zanetî ev hunera bi kar birîye, da ku xwandevan û guhdêrên wî bikarin bi asnaî helbestên wî li ber bikin.

11. Bikarbirina Peyvên Hevwate

Yek ji taybetmendiyên şêwaza Feqî ku wekî Tesdîrê serdestiyê li dîtir taybetmendiyên şêwaza wî dike, bikarbirina sînonîman e. Ew di gelek helbestên xwe da peyvên hevwater li dû hevdu ra diîne. Mirov dikare bêje ku Feqî bi vê rêbazê xwestîye arîkarîya beraxêvên xwe bike, da ku baştir ji mebesta wî agadar bibin. Di gelek cîyan da wekî ku Feqî ferhengeke du zimanî binivîse, sînonîman bi kar dibe. Çend nimûne:

*Ey avê, avê, avê av, ma tu bi 'eşq û **mu'hbetî***
Mewc û **pêlan** davêy belav, bê **sekne** û bê **ra'hetî**
*Bê **rahêt** û bê **sekne** yî, yan 'aşiqê baxoyê xwe yî*
*Yan şubhetî qelbê me yî, ji 'işqa kê natebitî*⁴⁷

Em dibînin ku peyvên: 'eşq û mu'hbet, mewc û pêl, sekne û ra'het, hevwater ne. Herwisan di herdu malikên ku li jêrê tên, peyvên sultan û mîr, zana û jîr, şêx û pîr, pend û şîret, yan durust hevwater ne, yan jî wateyên wan pîr nêzîkî hev in.

Xizmeta sultan û mîran, sen'eta zana û jîran
Hûn mekin bê şêx û pîran, guh bidin vê şîretê
Ev pende xass e, şîret e, şertê 'xulaman xizmet e
*Baxo nebînin ze'hmet e, 'heqê insaf û murvetê*⁴⁸

12. Tesmît di Helbestên Feqî da

Feqî helbestên xwe hemû bi şêweya "Tesmît" ê dariştine. Di jêderan da Tesmît weha hatîye şîrove kirinê:

"Bi dîtina torevanên 'Ereb, Tesmît ew e ku malikekê dikene çar pişkan, ku sê pişkên wê secî'ek e ku serwaya wan cuda ji serwaya serekîya helbestê ye."⁴⁹

46 Se'îd Dêreşî, h.b. r.68

47 Se'îd Dêreşî, h.b. r.63

48 Se'îd Dêreşî, h.b. r.262

49 Muhemed Huseyn-ê Gurganî, *Ibda 'ulbedayi'*, Vezaret-ê Ferheng ve Irşad-ê Islamî, Tebrîz, 1377 hş. r. 124

Tesmît yan Musece' ew e ku her malikek ji çar nîvmisra'an pêk tê, ji bilî malika yekem ku muqefî ye, di malikên dî da sê nîvmisra'ên pêşîn hevserwa û misra'a çarem jî bi serwaya dervayî ku serwaya binêşeyî û serekî ye dihêne vehûnandinê.

Şemaya serwaya Tesmîte weha ye:

Malika yekem:

A.....B

A.....B

Malikên ku li dû ra tên:

C.....C

C.....B

Mînak:

*Îro ji dest ,husna 'hebîb, sergeşte û 'heyran im ez
Min 'esq û me'ebet bûn nesîb, sewdayê sergerdan im ez
'Işqê gelek sewda kirin, bêmal û bêmewda kirin
Nûra çira wenda kirin, Mûsayê 'Umran im ez⁵⁰*

Ji bilî vê şeweya ku her malikek ji çar nîvmisra'an pêk tê, şeweyeke dî ji tesmîte jî heye, ku serwaya wan ya navxoyî ji sê serwayan zêdetir in. Ji wan ra jî Musemet dibêjin. Musemet li bara ferhengî da ji radera tesmîte tê û navdêr e. Tenê cudatîya Musemet û Tesmîte di hejmara nîvmisre'ên musece' da ye.

Di şiroveya Mesemetê da di pirtûkên jêder da weha hatîye:

“Musemet helbestek e ku ji çend ristikan pêk tê û her ristikek ji çend misre'an serrast dibe, ku hejmara wan hindêk daran digehene dehan, ku revîya wana hemûyê ji bil misre'a dawîn yek e.”⁵¹

Mînak:

*Bizan ku min yar tu yî, dil jê birîndar tu yî,
Ez kuştim yekcar tu yî, ku bikim ku min çar tu yî,
Bêdest û hêmbar tu yî, pîrr li min kubar tu yî
Ê bi 'xezêbxendê ez im, di qeyd û bendê ez im
Zincîr bi zendê ez im, muştaqî rendê ez im
'Aşiqê cindê ez im, perwana⁵² findê ez im⁵³*

13. Danana Curek ji Helbestên Sêmalikî yan Şeşxiştî

Gelek ji helbestên feqî ji şeş nîvmisra'an pêk tên ku nîvmisra'ên kit pêkva û yên cot jî bi hevdu ra hevserwa ne. Bo nimûne helbesta “Berêkanêya wî û Melayê

50 Se'îd Dêreşî, h.b. r.79.

51 Muhemed Huseyn-ê Gurganî, h.b. r.125

52 Di dîwana Feqîyê Teyran, ya çapa Sipîrêzê da li cîhê peyva “perwana” da “perwaza” hatîye ku şaş e.

53 Se'îd, Dêreşî, h.b. r. 234

Cizîrî”, “Hevpeyvîna bi Bilbilî ra” û “Ellah çi zatek e’hsen e”, bi vê şêweyê hatine dariştinê:

Bilbil dibê avazan, xerab carek xûya kir
Bes bêje şê’r û sazan, ateş li min te ra kir
Çend didî firr û bazan, ji te ra nînin çu agir ⁵⁴
 Yan di berêkanê ya wî û Melayê Cizîrî da:
Şerbeta lam û bê yan, nadim ez bi heyatê
Me’dena dal û rê yan, dibarînin nebatê
Îzhar dikin me’nê yan, ji husna but û latê ⁵⁵

Li dû Feqî ra çend kesan ev şêweya vehûnandina helbestan raçav kirine. Bo nimûne Mela Mensûr Gêrgaşî di buharîyeya xwe da ev şêweya raçav krîye: ⁵⁶

Herwisa em evê şêweyê di helbesta berêkanê ya Melayê Bateyî û Mela Mensûrê Gêrgaşî da jî dibînin.⁵⁷

14. Feqî Hostayê Çirokehelbestan e

Em dikarin Feqîyê Teyran danerê çirokehelbestê di mêjûya wêjeya Kurdî da bidin nasandinê. Lewra berî wî em rastî hîç çirokehelbestekê bi zimanê Kurdî nayên û Feqî yekemîn kes e ku bi zimanê Kurdî çirokehelbest hûnandîye.

Hejmara helbestên Feqî yên ku giheştine destên me û bi navê wî hatine weşandinê tevda 23 lib in, ku hemû pêkve dikene: 997 malikan. Di nav van 23 libana da sê lib ji wan: “Şêxê Sen’an”, “Zembîlfiroş”, “Bersîsê’Abid” çirokehelbest in. Ev sê çirokehebestana bixwe dibin 638 malikan. Helbestên Feqî yên mayîn

54 Se’id Dêreşî, h.b. r.104

55 Se’id Dêreşî, h.b. r. 133.

-‘Ebdurehman Şerefkendî, Hejar, h.b. r. 574

56 1. *Sub’han ji şahê bêçûn, çi buharek keskûn e*
Qadirê “Kun fe yekûn”, ji erdan derbûn ‘iyûn e
Kohisarê ti me’hzûn, bi izna wî vebûne
 2. *Kohisar vederkevtin, hilalan ser hilîne*
Di nêv kevran verestî, beyan bû erdê şîne
Tevrî ji bin derkevtin, kêrî bûnev rengîne
Kohisar vederkevtin, hilalan ser hilîne
Di nêv kevran verestî, beyan bû erdê şîne
Tevrî ji bin derkevtin, kêrî bûnev rengîne
 bnr. pêveka hejmar 2.

Jêder: Keşkûla helbestên Kurmancî, destnivî, pirtûkxana bajarê Berlinê.(SBB) r. 16.
<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB00018A6E00000000>

57 M. Xalid Sadîni, *Mela Huseynê Bateyî*, Çapa 2. Nûbihar, Îstênbol 2011, r. 163.

Mensûr: *Selama min seherxîzî, li te ey Batê Hekarî*

Ji şehbazan şekerrîz î, ji ‘eqda dur û mirwarî

Ji mewca fîtneengîzî, Ji lufî xaliqê Barî

Bateyî: *Ji lufî û ‘inayatê, tu yî Mensûrê rehmanî*

Here goşe xerabatê, bibîn fîncana xaqanî

Ji sîmaya bût û latê, xweya bû sira sultanî

dikin 359 malikan. Feqî bi hostatîyeke balkêş ev çîrokehelbestana vehûnandine. Dema ku mirov van çîrokehelbestana dixûne, mirov çêja çîrokan jê hildide. Ev hersê çîrokehelbestana jî bi serwaya “etê/etî” hatine vehûnandinê.

Me li jorê got ku yek ji taybetmendîyên helbestên Feqî muqefibûna wan e. Wate metle’a wan bi qaffiyeya sereke dest pê dibe. Lê dema ku em li çîroka Zembîlfiroşî dinêrin, em dibînin ku ew çîroka berewajî hemû helbestên wî muqefî nîne. Destpêka wê bi sê nîvmisra’ên hevserwa û nîvmisra’ekê ku helgirê serwaya serekî ye, pêk tê. Belê tenê di Zembîlfiroşî da ew rêbaza dişkê û destpêk bi sê nîvmisra’ên hevserwa dest pê dibe. Em dizanin ku Feqî di destpêka her yek ji çîrokên xwe da pêş da pêşekîyeke tesewifî - felsefî dinivîse û bîr û hizrên xwe yên ayînî radigehîne û li dû çend malikan ra dest bi nasandina çîroka xwe dike. Lê di Zembîlfiroşî da hem metle’a muqefî tune ye û hem jî pêşekîya felsefî -tesewifî li ber çavan nakeve û ew rêbaza Feqî jê kêma e. Em li ser wê bawerê ne, ku destpêka vê çîrokê jê ketîye û ev çîroka bi vê teşeyê nivîşkan e. Dibe ku rojekê em rastî destnivîsekê bîn ku destpêka wê çîrokê jî di ge da be.

15. Feqî Çîrokehelbestên Xwe ne di Qalibê Mesnevî, lê di Qalibê Qesîdeyan da Dinivîse

Em gava ku bera xwe didine wêjeya klasîk ya rojhelata navîn, em dibînin ku hemû helbestkaran çîrokehelbestên xwe di qalibê mesnevîyê da nivîsîne. Lê Feqî berewajî hemû helbestkarên klasîk, çîrokehelbestan ne di qalib/teşeya mesnevîyê da, belkû di qalibê qesîdeyê da vedihûne. Gava ku em dibêjin qesîde li vir mebesta me teşeya wê ye, ne naverok. Evê helbijartina qalibê qesîdeyê ji bo vegotina çîrokan û kêmbûna peyvên serwayê destê Feqî girêdaye û meydan li ber wî teng kirîye. Li ber wê hindê ye em dibînin ku çîrokehelbestên wî kurt in.

Em di helbestên Feqî da rastî qalibê mesnevî û ‘xezel û dîtir qalibên helbesta klasîk nayên.

16. Feqî Helbestkarê Şîret û Tesewifê ye

Gava ku em dîna xwe didine berhemên Feqî, em dibînin ku Feqî helbest kirine amîrên şîret û mewî’zeyan. Ew bi rêka helbestê beraxêv û xwendevanên xwe ber bi rêka ku ew dixwaze vedixûne. Ew di helbesta Bersîsê ‘Abid da akama jixwebayîbûn û tekeburrê ku poşmanî ye, radigehîne. Di çîroka Şêxê Sen’an da mijar evîna rastîn e ku akama wê dibe wesleta rastîn û evîna zemînî dibe evîna asimanî. Wate bi dîtina Feqî debê mirov di hemû kar û baran da rast û durust be, da ku akameke qenc bibe nesîbê mirovî. Di çîroka Zembîlfiroş da jî akama pakî û dawênpakîyê û durustkarîyê raber dike. Di beyta Dilo rabe da, bêakamîya cîhanê û hebûna merg û mirinê û huşdarîdan û pêhesandina xwandevanan ji nemanê li ber çavan dikeve. Herwisan şîret û mewî’ze serdestîyê li mijarê dike.

17. Nivîsîna Mêjûya Jîyana Xwe û Dîroka Danana Helbestên Xwe

Yek ji teybetmendiyên Feqî yên di ku taybetmendîyeke sereke û ber bi çav tête jimarê ew e, ku Feqî di gelek helbestên xwe da mêjûya nivîsîna wan bi zimanekî vekirî anîye. Di edebiyata klasîk da mijara anîna dîrokê yek ji mijarên aloz e, ku ew mijara zortir bi mamikan û bi hejmara ebcêdê hatiye ragehandinê. Lê Feqî ji bilî nimûneyekê ewê resma klasîkan dişkêne û dîroka helbestên xwe bi zimanekî vekirî û bi hanîna hejmarên rastîn radigehîne. Ev hinda bûye heger ku em gelek agahdarîyan li ser dema jîyana Feqî û dema nivîsîna helbestên wî û herwisana dema jîyana kesên hevdemên wî dest xwe va biînin.

Ew di berêkanêya ku di nîveka wî û Melayê Cizîrî da hatiye holê, dîroka wê berêkanêyê dinivîse. Nivîsîna vê dîrokê dibe arîkar ku em bi serdema jîyana Melayê Cizîrî jî agadar bibin. Feqî weha dibêje:

*Birîndarê 'eşqê me, dûr im ji sîha bîhan
Zanin medda'hê kê me, di hezar û yek û sîhan
Senaxwanê Melê me, li hemû erd û cîhan*⁵⁸

Belê em bi rêka vê dîrokê agadar dibin ku Melayê Cizîrî û Feqîyê Teyran di sala 1031ê hq. da berêkanê kirine.

Yan ew di beyta Dilo rabe da ku bi dîtina me berheam Feqî ya here dawîn e û bêhna merg û mirinê jê difûrre, dîroka nivîsîna wê helbestê radigehîne. Dîroka nivîsîna wê helbestê beranber e di gel dîroka sala mirina Feqî. Gava ku mirov wê helbestê dixwîne, mirov seha mirinê dike. Rastî jî Feqî bi wan pend û şîretan mirinê diîne bîra xwandevanên xwe. Mirov dikare bêje ku Feqî bi mirina xwe hesiyaye û ew helbesta li ser mirinê û gorrê û bêwefatiya cîhanê nivîsiye. Lê ya girîng ew e ku ewî di dawîya wê helbestê da hem dîroka nivîsîna wê helbestê û hem jî temenê xwe nivîsiye:

*Li Mu'hemmed heft felek çûne, ji hicret dewr gelek çûne
Hezar û çil û yek çûne, ev 'xezel hatî dîyar e*⁵⁹

Muxabin ev helbesta di gelek nusxeyan da destverdayî bûye û ewê desttêwerdanê karê lêkolînê dijwar kirîye.⁶⁰

Feqî di vê helbestê da hem temenê xwe ragehandîye û hem jî dîroka nivîsîna helbesta xwe, ku sala 1041,ê mişextîyê heyvî (hq.) ye û ew jî beranber e di gel sala mirina Feqî.⁶¹

18. Destnîşankirina Mexlesa Xwe û Bikarbirina Çend Mexlesan

Feqî yek ji wan helbestkarana ye. ku mexlesa xwe di dawîya helbestên xwe da diîne. Lê ew ne ji mexleseke, belkî ji çar mexlesan wecê verdigire: Mîm û 'Hê,

58 'Ebdurehman Şerefkendî, Hejar, h.b. r. 282

59 Se'îd Dêreşî, h.b. r.184.

60 Bnr. pêveka hejmar 5.

61 Bnr. pêveka hejmar 6, serkêlka gorina Feqî

Mîm û 'Hê û Dal, Feqe û Miksî. Ji van her çar mexlesan mirov dikare sê tiştan jî fêr bibe. Yekem ew e ku "Mîm û 'Hê" yan "Mîm û 'Hê û Dal", tîpên sereke yên navê wî ne. Peyva Feqe jî kunîye û leqeba wî ye ku ji pile û payeya wî ya zanistî û kar û pîşeyê wî hatîye vergirtinê. Peyva Miksî jî cîhê jîyana wî wate cîwarê wî destnîşan dike.

Mînak:

*Bê fem û qîl û qal bibêj, hêdî bi lefzê 'hal bibêj
Ber "Mîm û 'Hê û Dal" bibêj, şer'h û beyana ka'xetê⁶²
"Mîm û 'Hê" 'aqil vederda, sicleya 'îşqê û derda
Lew qelem anî bi ser da, me'fûyê 'xufiran im ez⁶³
Şehîdê "Mîm û 'Hê" ism e, ji 'îşqê sotîye cism e
Li cama mey buwe qism e, şehîd bûm ez li duniyayê⁶⁴
Mîm û 'hê wesfê xwe hilda, xweş misal in çûn di cilda
Cer'h û kovan çûn di dil da, ay dilê min ay dilo⁶⁵*

Melayê Cizîrî jî di berêkanêya xwe û Feqî da ji Feqî ra "Mîm û 'Hê" û "Feqeh" dibêje.

*Selamên mîlyaketan, bê 'hed û bê 'hisêb in
Şubhetî avên şetan, ji mela li "Mîm û 'Hê" bin
Hilakên ji ze'hmetan, derman ji lam û bê bin
Hindî ku digerrîhim, dikêşim sebr û 'hîrê
Şubhetî çeng û jeh im, hilak ji derba tîrê
Senaxwanê "Feqeh" im, îroke di Cizîrê⁶⁶*

Feqî di dawîya çîroka Zembîlfirosî da mexlesa xwe weha radigehîne:

*Ey "Mîm û 'Hê" xweş defter e, herçî ji min nebawr e
Ne ji ummeta pê'xember e, ne layiqê şefa'etê
Di dawîya çîroka Bersîsê 'Abid da weha dibêje:
"Mîm û 'Hê" ev bend digotin, em bi me'nayê hevotin
'Ucbî gişt xêran dişotin, lew rîyayî bi kêr netê*

19. Ragehandîna Navê Xwe

Feqî di çend helbestên xwe da rasterast navê xwe diîne. Di berêkanê ya nîveka wî û Melayê Cizîrî da ew weha navê xwe diîne:

*Gul im di destê xaran, bi isme "Mu'hemmed" nav im
Bilbil im di gulzaran, li 'eşqê lew zerbav im
Di zumreya mêhirdaran, tu rojî ez hetav im⁶⁷*

62 Se'îd Dêreşî, h.b.r. 70

63 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 89

64 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 123

65 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 128

66 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 132

67 'Ebdurehman Şerefkendî, Hejar, h.b. r. 582.

Yan di dawîya helbesta xwe ya Dilo rabe da weha hem navê xwe û hem jî temenê xwe radigehîne:

*Li Mu'hemmed heft felek çûne, ji hicret dewr gelek çûne
Hezar û çil û yek çûne, ev 'xezel hatî dîyar e* ⁶⁸

20. Nîşandana Cihê Jîyana Xwe

Feqî di gelek helbestên xwe da navê cîwarê xwe radigehîne:

*"Miksî" dibê avê we bû, pê'xemberan 'aqil hebû,
Qet hewceyî pirsan nebû, wan dest gehabû su'hetê* ⁶⁹

Di dawîya çîroka Bersîsê 'Abid da dîsan weha navê meskenê xwe radigehîne:

*Bê'hisab "Miksî" xeber dan, ji yariya qels û nemberdan
Dê nedamet bê bi ser dan, Mîm û 'Hê bi rivayetê* ⁷⁰

Di dawîya serpehatîya Şêxê Sen'an da jî du caran xwe weke Miksî dide nasandinê:

*Lew Mîm û 'Hê soht 'îşqihê, di dehsed û sala sihê
"Miksî" ji wê meymestihê, teivîl diket 'hikayetê
"Miksî" ji 'îşqê sohtîye, ev qewl bi şêx ve nohtîye
'Halê xwe tê da gohtîye, ji 'Xeyn û Lam ê hicrete* ⁷¹

21. Emanetdarîya Toreyî

Feqî di afrandina helbestan da emanetdar e. Ewî bîr û hizra helbestên xwe jî kê vergirtibe navê wî radigehîne. Bo nimûne em dizanin ku Feqî mijara helbesta xwe ya "Ey Avê Av" û çîroka Şêxê Sen'an jî Şêx Ferîdedîn 'Ettarê Nîşabûrî (540-618 hq.) vergirtîye. Ew jî bo emanetdarîyê çend caran navê Şêx 'Ettar di wê çîrokê da diîne û Şêx 'Ettar jî dike qehremanekî çîroka xwe:

*Melekê hadî bi 'xar hat, qisseta murşid bi kar hat
Şêx bi destê "Şêx 'Ettar" hat, herwekî ji Ke'bê ve tê
Şêx gotê ya "Şêx 'Ettar" e, nazika min ixtiyar e
Xaliqî ji dêrê hinare, rê girtîye li pê me tê* ⁷²

22. Sehlê Mumteni'

Helbestên Feqî herçend ku rûva sade û sakar dîyar dikin, watedar û mişt in jî felsefe û tesewuf û 'hikmet û şîretan. Helbestên wî "Sehlê Mumteni'" in. Wate li rûva

68 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 184.

69 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 63

70 Se'îd, Dêreşî, h.b. r. 262

71 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 444- 445- Deştîvîsa arşîva Jaba, şêxê Seni'an, rûpela dawîyê, bnr. pêvaka hejmar 7.

72 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 427- 440

sade dîyar dikin, lê kê m kes dikare wekî wan biafirîne. Bo nimûne dema ku ew bi avê ra diaxive, avê û dilê xwe diwekîne hev. Ew wekandina Li rûva sade dîyar dike, lê dema ku mirov li vê wekandinê kûr û hûr dibe, mirov dibîne ku ev wekandina pirr watedar e. Ew di çendîn rewşan da dilê xwe û avê diwekîne hevdu.

*“Ey avê, avê, avê av, ma tu bi ‘eşq û mu’hbetî
Mewc û pêlan davêy belav, bê sekne û bê ra’hetî
Bê rahet û bê sekne yî, yan ‘aşiqê baxoyê xwe yî
Yan şubhetî qelbê me yî, ji ‘işqa kê natebitî
Ji ‘işqa kê her têtî û têtî, heta kengê her bêyî û bêyî
Bo min bêje ‘heyranê kê yî, da ez bizanim qissetê”*

Yekem wekandin, wekandina rûveyî ye. Çawan ku dil li hej û liv û lêdanê da ye, av jî wisan li herrikîn û gerr û fetlê da ye. Wekandina duyem wekandina veşartî ye. Çawa eger dil ji lêdanê bikeve, dimire û dirrize û genî dibe, av jî eger neherrike û raweste, genî dibe û dimire. Ev wekandina ewê gotina pêşîyan ya ku dibêje: “Av di golan da bimîne genî dibe” jî diîne bîra mirovî. Wekandina sêyem wekandineke felsefî ‘irfanî ye. Çawa dilê Feqî evîndarê Baxoyê/Xwedayê xwe ye û di evîna gehîştina ber bi Xwedayê xwe da lêdide û weke baldara di rikeya leşî da gîrodar bûyî, perr û baskan li hev dide û dixwaze ji wê qefesê derkeve û herr bigîje serekaniya hebûnê û bi Xwedayê xwe ra bibe yek, av jî wisan di gerr û hej û herrikînê da ye û evîndara destpêk û sereta û makeya xwe ye û dixwaze herre bigîje deryayê û tevî deryayê bibe û bibe deriya. Ji bilî cuwankariya wekandinê, isti’are û teşxîs û telmî’h jî di vê malika helbestê da heye.

Encam

Feqî yek ji wan helbestkarên Kurd e ku di nav helbestên xwe da gelek agadarî li ser xwe, jîyana xwe, dema jîyana xwe daye me. Ewî di vê barê da goka pêşketinê ji hemû helbestkarên Kurd revandîye û pêş hemûyan ketiye. Em bi rêka xwendina helbestên Feqî pê dihesin ku navê wî yê rastîn, Muhemmed e û ew xelkê navça Miksê ye û di sedeya 11ê hq. da jîyaye. Herwisan ew di nav helbestkarên Kurd yên klasîk û yên navidar da hevdemê Melayê Cizîrî bûye. Dîsan em bi rêka helbestên wî agadar dibin ku ewî her yek ji berhemên xwe yên navidar di kîjan salê da nivîsiye. Eva taybetmendîyeke Feqî ye, ku li bal kê m helbestkarekî Kurd li ber çavan dikeve. Tenê Xanî di vê barê da rêbaza wî çav ra kirîye û dîroka jîyana xwe û jidayîkbûna xwe û nivîsîna berhemên xwe ragehandîye, ku em dikarin bêjin Xanî di wê barê da şagirdekî Feqî tete hejmarê.

Feqîyê Teyran xudanê gelek taybetmendîyan e, ku ew taybetmendî ji wî ra dibin şewaz û berhemên wî ji berhemên dîtir helbestkarên Kurd cuda diken.

Feqîyê Teyran yek ji helbestkarên herî bi nav û bangê Kurd e, ku helbestên wî zortir ji helbestên helbestkarên Kurd yên dî belayî nav gel bûye. Hegera wê hindê jî ew e, ku Feqî helbestên xwe bi zimanekî sade û nêzikî zimanê axiftina

rojane ya serdema xwe nivîsîye. Ev yeka bûye heger ku gelek kesan helbestên Feqî li ber kirine û gelek kesan jî helbestên wî li gor dilê xwe guhorrîne û gelek alozî kirine nav helbestên wî da. Lê em dikarin he bi arîkarîya helbestên wî bixwe ku helgirên şêwaz û rêbaza wî ya taybetî ne, ew helbestên ku bi navê wî hatien weşandinê yan ew helbestên wî yên ku bi navê helbestên gelêrî hatine nasandinê nas bikin.

Bi kurtî şêwaz û rêbaz û taybetmendiyên Feqî ev in:

1. Zimanê sade û sakar
2. Bi karbirina kêşa kîteyî li cîhê kêşa ‘erûzî di hindek helbestan da
3. Îşkandina kêşê û kêma û zêdekirina tefîleyan
4. Îşkandina serwa/qafiyê
5. Bikarbirina yek serwayê “etê/etî” di çendîn helbestan da
6. Helbestên wî hemû jî muqefî ne.
7. Îşkandina ergatîvê û li ber çav negirtina wê
8. Kêmbûna cuwankariyên toreyî di helbestên wî da
9. Hebûna vokatîva nêrza û mêzaya kurmançî di helbestên wî da
10. Hebûna tesdîrê bi radeyeka zor di helbestên wî da
11. Bikarbirina synonîm yanê peyvên hevwater di helbestan da
12. Vehûnana helbestan bi şêweya musece’ di asteke bilind da
13. Danana curek ji helbestên sê malikî/şexşixî
14. Hostatî di hunera vehûnandina çîrokehelbestan da
15. Vehûnanî çîrokehelbestan di qalibê qesîdeyên musece’ da
16. Naveroka pişka zore helbestên wî felsefe, tesewuf, dîndarî, şîret û evîndarî ye.
17. Nivîsîna mêjûya jîyana xwe û dîroka danana helbestan
18. Bikarbirina çend mexlesan
19. Ragehandina navê xwe
20. Nişandana cîhê jîyana xwe
21. Feqî emanetdar e.
22. Sehlê Mumteni’

Jêder

Abdulreşîf Yûsif, *Şairên Klasîkên Kurd*, ji Weşanên Jîna Nû, Uppsala 1988.

Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasîk*, Nûbihar, Sitenbol, 2013

Arşîva A. Jaba, *Mecme’ a ‘Xezelîyatêd Şu’erayêd Kurmancan*, “Qewlê Zenbîlfiros”, Gufteyê Feqîyê Teyran.

Arşîva pirtûkxan Berlînê, destnivîsa helbestên Feqîyê Teyran

Bedî’ ve Qafiyê ve ‘Erûz, kitabê dersî, dewreyê Debîristan, sal 1354 hş.

- Ebdullah İbrahîmî, *Ferhengê Farsî- Kurdî Kawe*, Dezgay Aras, Hewlêr 2012.
- Ebdurrehman Şerefkendî, Hejar, *Dîwana Melayê Cizîrî*, Intişarat-ê Sirûş, Tehran 1361,
- Elî Ekber, Dêhxuda, *Lu'xetname*, Reddul'ecuz'elessedir
- Hejar Mukrîyanî, *Ferhengê Kurdî –Farsî Henbaneborîne*, Intişarat-ê Sirûş, Tehran, 1369, hş.
- Hesen-ê Enverî, *Ferheng-ê Bozorg-ê Soxen*, çap-ê Dovum, Tehran 1382 hş r. 4016 “sebk”
- Izzedîn Mustefa Resûl, *Jîyan û Berhemî Şa'îran: Feqê Teyran, 'Elî Berdeşanî, Bextiyar Zîwer*, Be'xda 1980.
- Kemaledîn Huseyn-ê Va'iz-ê Kaşefî-yê, Sebiziwarî, *Bedayi'ul-Efkar Fî Senayi'ul-Eş'ar*, Tehran 1369, hş.
- Kemaledîn Huseyn-ê Va'iz-ê Kaşefî-yê, Sebiziwarî, *Bedayi'ul-Efkar Fî Senayi'ul-Eş'ar*, Tehran 1369, hş.
- Keşkûla helbestên Kurmancî, destnivîs, pirtûkxana bajarê Berlînê,(SBB)
- Mêjûy Edebî Kurdî, Marif Xezneda, Hewlêr 2010
- Muhemed Huseyn-ê Gurganî, *Ibda'ulbedayi'*, Vezaret-ê Ferheng ve Irşad-ê İslamî, Tebrîz, 1377 hş.
- Muhemed Teqî, Behar, *Sebkşonasî*, Cild Evvel, Intişarat-ê Emîr Kebîr, Çap-ê Çeharom, Sal 2535 Şahenşahî/1976 Z.
- Omer Farûqî, “Feqîyê Teyran”, *Weşanên Sellahedîne Eyyûbî*, Kovara Sirwe, hejmar 8, Êrmîye, Sala 1365 hş.
- Ordîxanê Celîl- Celîlê Celîl, *Zargotina Kurda II*, çapa Sêyem Amed 2013.
- Ordîxanê Celîl- Celîlê Celîl, *Zargotina Kurda II*, çapa Sêyem Amed 2013
- P. Cîhanî, *Şiroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*, Nûbihar, Çapa Duyem İstanbol, 2013.
- Se'îd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran*, Weşanên Sipîrêz, Duhok 2005.
- Se'îd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran weşanên Lîs*, Dîyarberkir, 2011.
- Şemseddîn Muhemed İbni Qeys-Elrazî, *Elmu'cem Fî Me'ayiri Eş'aril-'Ecem*, Beyrût, 1909,
- Şemseddîn Muhemed İbni Qeys-Elrazî, *Elmu'cem Fî Me'ayiriEş'aril-'Ecem*, Beyrût, 1909
- Sîrûs, Şemîsa, *Kulîyat-ê Sebkşonasî*, Intişarat-ê Firdews, Çapê Dovum, Tehran,1373 hş.
- Sîrûsê Şemîsa, *Enwa'ê Edebî*, Intişarat-ê Ba'x-ê Ayîne, Tehran 1370.hş.
- <https://www.almaany.com/fa/dict/ar-fa/%D8%A5%D9%83%D9%92%D9%81%D9%8E%D8%A7%D8%A1/>